

Eleni KURMANTZI (University of Ioannina, Greece)

ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

THE JEWISH COMMUNITY OF IOANNINA: HISTORY AND CIVILIZATION

ЕВРЕЙСКАТА ОБЩНОСТ В ЯНИНА: ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИЯ

The first historic evidence about the Jewish Community of Ioannina appears in 1319 in an Order of the Emperor Andronicus B'. During the 16th century, many historical sources mention the Ioanniniote Jews as traders whose trade was directed not only to the Greek towns and villages, but also to the Adriatic coast and Venice. By the centuries, the Jewish community had a surprising increase, and in fact, during the 18th century and the Ali Pasha era (1789–1822) became a flourishing community. At that time it was organized in three big quarters, inside and around the fortress of Ioannina, and finally reached the population of about 4.000 persons.

In its spiritual life, the Jewish community, since its beginnings, cultivated close relationships with the biggest Jewish community of the Balkans, which was that of Thessaloniki, as well as with the mother community of Jerusalem. So, by the time, there appeared in Ioannina wise Rabins (the so called “Hahams”), who were very educated persons and writers. Some of those wise Rabins cultivated poesy, religious and secular, and so, since the 18th century, a local poesy (the so called “Pighioutim” poems) had been developed, written in the Ioanniniote dialect and serving to various spiritual manifestations of the community. Little later, during the 19th century, we meet satirical poesy too.

From the 17th century on, the Jewish community kept the “Talmud Tora” religious schools, but at the beginning of the 19th century the cosmopolitan “Alliance Israélite” School was founded, a local branch of the famous “Alliance Israélite Universelle”. In this school, many outstanding persons taught, among them the writer Josef Eliya. In his writings he combined the Jewish tradition, the French culture and the Greek reality and also he became one of the greatest modern Greek-Jewish poets. But, because of his radical ideas, he was expelled from the “Alliance Israélite” School and went to Athens where he continued his original work.

On March 25th, 1944, the whole Jewish Community of Ioannina, composed by 1870 persons, was deported by the Nazis to the Auschwitz extermination camp.

Key words: history, civilization, Jewish community in Ioannina, “Pighioutim” poems, Alliance Israélite Universelle, Josef Eliya.

Η πρώτη ιστορική αναφορά που διαθέτουμε για τους Ιουδαίους της πόλης των Ιωαννίνων εντοπίζεται στο Χρυσόβουλλο του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' του Παλαιολόγου, το 1319, στο οποίο δίδεται

η άδεια «...ἵνα εὐρίσκωνται ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει Ἰουδαῖοι εἰς ἐλευθερίαν καὶ ἀνενοχλησίαν κατὰ τοὺς λοιποὺς ἐποίκους αὐτῆς.»¹. Η αναφορά αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη μαρτυρία γιὰ τοὺς Ἰουδαίους τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων. Ἐκτός αὐτοῦ ὅμως, διαθέτουμε καὶ ἓνα δεῦτερο Χρυσόβουλλο, τὸ 1321, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Μητρόπολις Ἰωαννίνων θὰ πρέπει νὰ ἔχει στοὺς κόλπους τῆς καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Λαμέρη, τοῦ Δαβίδ, τοῦ Σαμαριά², δηλαδὴ καὶ τοὺς εβραίους τῆς πόλης αὐτῆς.

Ἡ κατάκτηση τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς, τὸ 1430, ἀποτελεῖ καὶ γιὰ τοὺς Ἰουδαίους ἐπίσης μιὰ σημαντικὴ ἱστορικὴ καμπή. Οἱ Οθωμανοί, με τὴν παράδοση τῆς πόλης, εἶχαν υποσχεθεῖ ὅτι θὰ σεβαστοῦν ὀρισμένα κεκτημένα δικαιώματα τῶν κατοίκων τῆς, καὶ οὕτως δόθηκε ἡ άδεια σὲ χριστιανούς καὶ σὲ εβραίους νὰ κατοικοῦν ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Κάστρου.

Σε ὕστερους αἰῶνες, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων ἔχει νὰ παρουσιάσει ἓνα ὀργανωμένο ἐμπόριο, ἐμπόριο ποὺ συνδέεται με τὶς ακτὲς τῆς Ἀδριατικῆς καὶ κυρίως με τὴ Βενετία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ 1555, ἀπαντάται ὀμάδα εβραιογιαννιωτῶν ἐμπόρων στὴν Κέρκυρα. Σὲ κείμενο τῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἔμποροι αὐτοὶ ὑπῆρξαν θύματα Ἰσπανῶν πειρατῶν, ἐνῶ ζητοῦν ταυτόχρονα τὴ συνδρομὴ ὀμοθρήσκων τοὺς ἐμπόρων ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Κέρκυρα, ἐπιτυγχάνοντας τελικὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους³.

Ἡ τρίτη θρησκευτικὴ κοινότητα, ἡ μουσουλμανικὴ, ὀλιγάριθμη κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἔχοντας μόνον μιὰ συνοικία κατοίκων, ποτὲ δὲν θὰ ἀσχοληθεῖ με τὸ ἐμπόριο, λόγω τῆς στενῆς προσκόλλησής τῆς στὴ μεγάλη γεωκτησία καὶ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικοστρατιωτικὴ διοίκηση. Αὐτὸ θὰ ἔχει σταδιακά, ὡς ἀποτέλεσμα, νὰ ἐνδυναμωθοῦν ὀικονομικά οἱ δύο ἄλλες κοινότητες, ἡ εβραϊκὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ, οἱ ὀποῖες καὶ θὰ συντελέσουν στο νὰ καταστοῦν τὰ Ἰωάννινα σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς.

Δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε ἀρχαιακὲς πηγές ποὺ νὰ μὰς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ὀικονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος ἔως καὶ τὸν 17ο αἰῶνα. Στὶς ἀρχές τοῦ 18οῦ αἰῶνα ὅμως, καὶ εἰδικότερα τὸ 1727, βλέπουμε ὅτι ἡ Κοινότητα διατηρεῖ ἓναν πρωτεύοντα ρόλο στὴν τότε τοπικὴ ἀγορά, ἀλλὰ καὶ στὸ γενικότερο διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο. Μέλη τῆς Κοινότητος, συνεργαζόμενα με γιαννιώτες μεγάλῆς ἐμποροῦς τῆς Βενετίας, διακινοῦν κάθε εἶδος ἐμπορεύματα σὲ ὀλον τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, με προτεραιότητα στὰ εἶδη ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν τότε βιοτεχνία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα καταναλωτικὰ ἀγαθὰ⁴.

Κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, μέλη τῆς Κοινότητος συμμετέχουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας τῆς πόλης. Διακρίνονται ὡς ὕφαντες μεταξωτῶν, ὡς σχοινοποιοί, ὡς κατασκευαστὲς χειρομάντηλων, ὡς χρυσοχόοι, βαφεῖς,

υαλοκατασκευαστές, κατασκευαστές αντικειμένων με φύλλα λευκοσιδήρου (τενεκτοήδες), και άλλα. Από το 1830 και εξής ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το εμπόριο. Είναι έμποροι, εξαγωγείς εμπορευμάτων, εμπορικοί αντιπρόσωποι, αργυραμοιβοί (εμπόριο συναλλάγματος), γυρολόγοι και μπακάληδες. Σε μικρότερο αριθμό βαρκάρηδες και ψαράδες στη λίμνη των Ιωαννίνων. Μάλιστα, έχοντας ως βάση την Ηπειρωτική πρωτεύουσα, δηλαδή τα Ιωάννινα, κατορθώνουν να ελέγχουν αρκετές αγορές στην Αλβανία. Ορισμένοι εβραίοι θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στη διανοήση της πόλης των Ιωαννίνων, κατά τον 19ο αιώνα, ως επιστήμονες, υπάλληλοι της οθωμανικής διοίκησης και διερμηνείς.

Είναι ακριβώς η στιγμή κατά την οποία απαντούμε στην πόλη έναν συμπαγή χώρο εβραϊκών συνοικιών, ο οποίος κείται εντός και εκτός του Κάστρου, και ιδιαίτερα τοπογεωγραφικά παραλίμνια στη συνοικία Λειβαδιώτη, στη Μικρή και τη Μεγάλη Ρούγα, δηλαδή σημερινά στις οδούς Κουντουριώτη και Γιωσέφ Ελιγιά, καθώς και σε γειτνιάζοντα οικοδομικά τετράγωνα των παραπάνω συνοικιών. Την εποχή αυτή η Ισραηλιτική Κοινότητα μορφοποιείται σε μια μικρή Ρωμανιώτικη Ιερουσαλήμ, η οποία έχει ως προβάδισμα τη μεγάλη Ισπανόφωνη Κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Δηλαδή, στα Ιωάννινα εντοπίζεται τελικά μια πολυάριθμη και οργανωμένη Κοινότητα, με τις συνοικίες της, με «αυτοδύναμη» οικονομία, καθώς και με «αυτόνομη» κοινωνική και θρησκευτική ζωή.

Η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι η τοπική, δηλαδή η λαϊκή γιαννιώτικη διάλεκτος της ελληνικής γλώσσας, διανθισμένη με λέξεις των ιταλο-ισπανών εποίκων. Τα εβραϊκά χρησιμοποιούνται κυρίως ως γλώσσα της λατρείας, δηλαδή εντός της Συναγωγής, γλώσσα την οποία κατέχουν ολίγοι εβραίοι σε ικανοποιητικό βαθμό. Οι εβραίοι των Ιωαννίνων διαβάζουν ελληνικά, αλλά ελληνική είναι η γλώσσα και σε Πρακτικά Συνελεύσεων, σε Διαθήκες, σε αλληλογραφία και σε άλλα ιδιωτικά έγγραφα. Η ομιλούμενη ή και τραγουδούμενη ελληνική γλώσσα διακρίνεται για τη μελωδία της, η οποία έχει τον χαρακτήρα της ελαφράς συρόμενης προφοράς της.

Για την τέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, υπήρχαν στα Ιωάννινα δύο Συναγωγές ως τόποι λατρείας: Η μία, η αρχαιότερη, η γνωστή και ως «Μεσιανή», ή αλλιώς «Kahal Kadosh Yashan», βρίσκεται εντός του Κάστρου, και η άλλη, η νεότερη, ή αλλιώς «Kahal Kadosh Hadash», βρισκόταν στη Μεγάλη Ρούγα (νυν οδό Γιωσέφ Ελιγιά), η οποία γειτνίαζε με τη φημισμένη Σχολή, αυτή της Alliance Israélite⁵.

Το παλιό νεκροταφείο της Κοινότητας, τα «Μνήματα», βρίσκονταν στη θέση της σημερινής Ζωσιμαίας Σχολής, και αργότερα, στις αρχές του

20ού αιώνα, μετακινήθηκε στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα, δηλαδή στη σημερινή οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η έξω Συναγωγή πιθανολογείται ότι κτίστηκε γύρω στα 1540, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις λειτουργικές ανάγκες των νοτιοιταλών εβραίων που κατοίκησαν στα Ιωάννινα περίπου την ίδια χρονική περίοδο, αλλά και μερικών ισπανόφωνων, που εικάζεται ότι ήλθαν σε αυτή την πόλη κατά τα τέλη του δέκατου πέμπτου αιώνα και ύστερα. Εντοπίζουμε έτσι χαρακτηριστικά μερικά επώνυμα κάποιων ισραηλιτικών οικογενειών των Ιωαννίνων, τα οποία οφείλουν την καταγωγή τους στις μετοικήσεις των εβραίων από τη νότια Ιταλία και Ισπανία, ενώ παράλληλα, απαντούμε λέξεις ιταλικής και ισπανικής προέλευσης στο τοπικό εβραϊκό ιδίωμα. Κατά τη διάρκεια της εβραϊκής Αποκριάς, δηλαδή του «Πουρίμ», στην πόλη των Ιωαννίνων ψαλλόταν, με ιδιαίτερο τρόπο, ένα αστικό άσμα, το οποίο είχε την προέλευσή του στους «Τσιτσιλιάνους», δηλαδή στους Σικελούς εβραίους.

Η Ρωμανιώτικη Κοινότητα Ιωαννίνων λόγω της παράδοσής της, της συμπαγούς σύστασης, της οικονομικής της ισχύος, επιτυγχάνει να καλύπτει εμπορικά όλη την τότε ελλαδική επικράτεια, κατορθώνοντας να επιβάλλει τον πολιτισμό της στους «νεόφερτους», παραμένοντας ούτως μια καθαρά Ρωμανιώτικη Κοινότητα. Εξάλλου, το «Μπεν Μαζώρ Ρωμάνια», θα παραμείνει ακόμη ανά τους αιώνες το κλασικό τυπικό των λειτουργιών και στις δύο προαναφερθείσες Συναγωγές.

Η Κοινότητα, όντας τόσο σημαντική, διατηρεί σε θρησκευτικό επίπεδο στενές επαφές με τη Θεσσαλονίκη και την Ιερουσαλήμ, ανταλλάσσοντας απόψεις με την πρώτη και δεχόμενη ραββίνους από τη δεύτερη. Επιπλέον, διατηρεί επικοινωνία και με άλλες πόλεις της Ελλάδας, οι οποίες διαθέτουν αξιόλογους και φωτισμένους ραββίνους και στις δύο κοινότητες. Κατά το β' μισό του 17^{ου} αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου}, πολλοί ραββίνοι της Ιερουσαλήμ επισκέπτονται την Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων. Πέραν αυτού, όμως, οι τοπικοί ραββίνοι, διατηρώντας στενές σχέσεις κυρίως με τη Θεσσαλονίκη, ανταλλάσσουν απόψεις με τους «σοφούς» ραββίνους αυτής για θέματα που αφορούν τη θρησκευτική και την κοινωνική ζωή της Κοινότητας. Η επικοινωνία μεταξύ ραββίνων κινείται στο πλαίσιο των επερωτήσεων, δηλαδή των «Responsa», αξιολογώτατων κειμένων εποχής⁶.

Σταδιακά όμως και η ίδια η πόλη των Ιωαννίνων θα αποκτήσει αυτόχθονες εβραίους ραββίνους, οι οποίοι θα διακριθούν για την παιδεία και την ευγλωττία τους. Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το επίπεδο μόρφωσης των τοπικών ραββίνων κατά τον 18^ο αιώνα. Τον 19^ο αιώνα, όμως, εμφανίζονται στα Ιωάννινα λόγιοι ραββίνοι, οι οποίοι

χαρακτηρίζονται «σοφοί» ή αλλιώς (κατά την εβραϊκή διάλεκτο) «Χαχάμ» ή και «Χαχάμηδες». Για την ιστορία τού θέματος παραθέτουμε μερικά ονόματα επιφανών ραββίνων της πόλης των Ιωαννίνων: 1. **Γαβριήλ Γεουδά**: Με σπουδές στη Θεσσαλονίκη, διαδέχθηκε τον πατέρα του στη θέση της ραββινίας το 1841. 2. **Χαχίμ Σαμουήλ Χαλεβή**: Διάδοχος του προηγούμενου ραββίνου το 1855, καταγόμενος από την Παλαιστίνη, με αξιόλογη κοινωνική και σιωνιστική δράση. 3. **Χαχάμ Σαμουήλ Δαυίδ** (1840 – 1902): Έξοχος ερμηνευτής της Αποκάλυψης, της Καμπάλα, καθώς και διάφορων άλλων ψαλμών. 4. **Χαχάμ Μορδεχάι Καντός** (; - 1910): Φέρεται ως ο καλύτερος εβραίος διδάσκαλος των Ιωαννίνων, και συγγραφέας του θρησκευτικού ποιήματος («Πιγιούτ») = «Μεγάλος είναι ο Θεός». 5. **Χαχάμ Εζρά Ελιέζερ** (; - 1925): Αρχираββίνος, διακρινόμενος για την ευγλωττία του. 6. **Χαχάμ Μεναχέμ Χατζόπουλος**: Μεταφραστής και παραφραστής γνωστών σατιρικών παρωδιών του «Πουρίμ», καθώς επίσης και ερμηνευτής κειμένων των κλασικών εβραίων συγγραφέων της Ευρώπης.

Κατά τη διάρκεια της δυναστείας του ανεξίθρησκου Αλή Πασά (1789 – 1822), πολλοί περιηγητές επισκέφθηκαν τα Ιωάννινα. Ως προς την εβραϊκή Κοινότητα δεν μας δίδουν αρκετές πληροφορίες, μολονότι γνωρίζουμε ότι στην «Αυλή» του Αλή υπηρετούσαν «επί ίσοις όροις» μουσουλμάνοι, χριστιανοί και εβραίοι. Πολλοί μάλιστα από τους τελευταίους, υπήρξαν οικονομικοί διαχειριστές του ιδίου, καθώς και μυστικοί γραμματείς και σύμβουλοι, όπως για παράδειγμα ο ταμίας και θησαυροφυλακάς του, Ραφαήλ.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα, έχοντας ως υπόβαθρο την εμπορική και βιοτεχνική της παράδοση, παρακολουθεί επισταμένα την οικονομική εξέλιξη τού ευρύτερου χώρου, αλλά και γενικότερα της ελλαδικής χερσονήσου. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι, εβραίοι γιαννιώτες έμποροι, διασκορπισμένοι, εγκαθίστανται σε μια ευρύτερη περιοχή της κεντρικής και βορειοδυτικής Ελλάδας: Από τον 19^ο αιώνα, απαντούμε γιαννιώτες εμπόρους εγκατεστημένους σε πόλεις όπως τα Τρίκαλα, τον Βόλο, την Καστοριά, την Πρέβεζα, την Παραμυθιά, το Αργυρόκαστρο, και αλλού. Με την αποκορύφωση της εμπορικής κίνησης των Ιωαννίνων, κατά την προ και κατά την αληπασιακή περίοδο, αλλά και με την οικονομική πτώση που ακολουθεί, με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, τα Ιωάννινα, και ιδιαίτερα τα δυναμικά οικονομικά στρώματα αυτής της πόλης, αναγκάζονται να προσαρμοστούν στους μετασχηματισμούς της γενικότερης οικονομίας της εποχής, ακολουθώντας τις εξελίξεις ή και τις μεταπτώσεις της. Την τελική απόληξη αυτών των διακυμάνσεων της οικονομίας μας τη δίδει ο λόγιος Παναγιώτης Αραβαντινός, στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος χαρακτηριστικά γράφει:

«Η άλλοτε σημαντικωτάτη βιομηχανία των Ιωαννίνων ηλαττώθη ήδη ουσιωδώς, η γουνοποιία, ή γουνοδεψία ...διατηρείται οπωσούν... Η βυρσοδεψία, τέχνη κι αυτή αρχαιοτάτη, διατηρείται εισέτι,... Η Κηροποιία, ήτις από της παρελθούσης εκατονταετηρίδος μετενεχθείσα εκ Βενετίας, επέδωκε... Η χρυσοχοΐα, προ πολλού καιρού εγκαθιδρυθείσα και λείψανα μόνα της άλλοτε ακμής αυτής έχουσα ήδη. Η εβραϊκή φυλή, η άλλοτε αποκλειστικώς σχεδόν πλέκουσα τα μετάξινα και χρυσά γαϊτάνια και παραπλήσια τοιαύτα κοσμήματα, ασήμαντον ποσόν κατασκευάζει ήδη, αφ' ου μάλιστα η Αλβανία υπέπεσεν εις βαθυτάτην ένδειαν μετά την συγκρότησιν του τακτικού στρατού. Την αυτήν αθλιότητα και αεργίαν υπέστησαν και οι χριστιανοί Ράπται και Κεντηταί, οίτινες άλλοτε κατεσκεύαζον πλήθος χρυσοκεντήτων φορεμάτων μετά πλείστης επιδεξιότητος, και ανήλiskon αυτά επικερδώς και ευκόλως... Συντόμως δ' ειπείν η ωφέλεια και αμοιβή η παραγομένη εκ του εμπορίου και των διαφόρων τεχνών, όσαι εν Ιωαννίνοις σήμεραν εκτελούνται, υπάρχει δυσανάλογος ως προς τας εργασίας και τας ανάγκας των κατοίκων...»⁷.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων παρουσιάζεται πάντως κατά τον δέκατο ένατο αιώνα ισχυρή και πολυπληθής. Χαρακτηριστικό είναι ότι η εντός του Κάστρου Συναγωγή επανακτίζεται μόλις τέσσερα χρόνια μετά την ολοκληρωτική καταστροφή των Ιωαννίνων, δηλαδή το 1826, ενώ η εκτός των τειχών Συναγωγή επανακτίζεται το 1841, έχοντας κάλυψη πεντακόσια είκοσι τετραγωνικά μέτρα. Η εντός του Κάστρου Συναγωγή, η «Μεσσιανή», με πεντακόσια τετραγωνικά μέτρα, ομοιάζει με αυτή της Καστοριάς, η οποία κτίστηκε το 1830.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, όπως προαναφέραμε, είναι μια αυτοδύναμη Κοινότητα, η οποία διαθέτει ένα αυτόνομο διοικητικό και δικαστικό Συμβούλιο, το λεγόμενο «Μπεθ Ντιν». Χωροταξικά αποτελείται από δύο συμπαγείς και αμιγείς συνοικίες, η μία βρισκόμενη εντός του Κάστρου και η άλλη εκτός, προς την περιοχή της νεότερης Συναγωγής. Υπάρχει τέλος και μία τρίτη συνοικία, λιγότερο αμιγής, παραλίμνια, προς την πλευρά της συνοικίας Λειβαδιώτη.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ιωάννης Λαμπρίδης, το 1887, εντός του Κάστρου κατοικούν εκατόν πενήντα εβραϊκές οικογένειες, εκτός τειχών, προς την έξω Συναγωγή, διακόσιες οικογένειες, και προς τη συνοικία Λειβαδιώτη, άλλες εκατόν πενήντα οικογένειες. Δηλαδή, συνολικά έχουμε στην πόλη των Ιωαννίνων, κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα, πεντακόσιες εβραϊκές οικογένειες. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, το 1856, αναφέρει ότι υπάρχουν στα Ιωάννινα δύο χιλιάδες διακόσιες ογδόντα οικογένειες χριστιανικές, οκτακόσιες πενήντα οθωμανικές, τριακόσιες σαράντα τρεις εβραϊκές, και διακόσιες διαφόρων εθνοτήτων. Τέλος, ο

Ιωάννης Λαμπρίδης, το 1887, καταγράφει δύο χιλιάδες οικογένειες χριστιανικές, εννιακόσιες οθωμανικές και πεντακόσιες εβραϊκές.

Εάν θεωρήσουμε τα παραπάνω στατιστικά δεδομένα ως περίπου ακριβή, προερχόμενα ίσως από την οθωμανική Διοίκηση και ιδιαίτερα από τους φορολογικούς καταλόγους αυτής, παρατηρούμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης μειώνεται σταδιακά, ο οθωμανικός παραμένει σταθερός, και ο εβραϊκός πολλαπλασιάζεται. Δηλαδή βλέπουμε ότι το ποσοστό των ισραηλιτικών οικογενειών της πόλης ανέρχεται επί του συνολικού στο 15% περίπου. Αν λάβουμε δε υπ' όψη ότι κάθε οικογένεια στεγάζει κατά προσέγγιση έξι άτομα, σε σύνολο ανιόντων και κατιόντων μελών, τότε συμπεραίνουμε ότι το σύνολο του ισραηλιτικού πληθυσμού της πόλης, κατά το 1856, ανέρχεται στα δύο χιλιάδες πενήντα οκτώ άτομα, το 1887, στα τρεις χιλιάδες ή και τρεισήμισι χιλιάδες, σύμφωνα με άλλες πηγές. Τέλος, σημειώνουμε ότι με τη δημιουργία του Δημαρχείου των Ιωαννίνων, το 1870, στο επταμελές Συμβούλιο συμμετείχε, από το 1875, και ένας ισραηλίτης, μαζί με τρεις μουσουλμάνους και τρεις χριστιανούς⁸.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων δεν ανέπτυξε μόνον τις τέχνες, αλλά και έναν ευρύτερο πολιτισμό. Το τελευταίο γίνεται κατανοητό εάν αναφερθούμε στην καλλιέργεια του έντεχνου λόγου της, η οποία έχει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τα «Πιγιουτίμ», δηλαδή τα άσματα εκείνα που ψάλλονταν ομαδικά κατά τη διάρκεια των διάφορων εορτών. Με άλλα λόγια, η Κοινότητα αναπτύσσει μια κοινωνικότητα η οποία εκφράζεται στη συνεύρεση των μελών της, κυρίως σε στιγμές θρησκευτικές, οικογενειακές, ή και ευρύτερα κοινωνικές.

Η ίδια η εορτή του «Πουρίμ», παραδείγματος χάρη, που είναι η εβραϊκή Αποκριά, ήταν μια έκφραση εξωτερίκευσης της ίδιας της Κοινότητας για καλλιτεχνική δημιουργία και πολιτισμό. Κατά την εορτή αυτή τραγουδιόταν και ένα ιδιαίτερο ποίημα με μικροδιαφορές, καθ' ότι στην Κοινότητα υπάρχουν δύο «Πουρίμ», με δύο αντίστοιχα «Πιγιουτίμ». Ένα ρωμανιώτικο, το οποίο αναφερόταν στη διάσωση των εβραίων της Περσίας με την παρέμβαση της βασιλικής Εσθήρ⁹, και ένα ιταλικό, το οποίο αναφερόταν σε διάσωση εβραίων της Ιταλίας, με την παρέμβαση επικού βασιλιά, σε κάποια δύσκολη στιγμή προδοσίας από αρνησίθρησκο¹⁰.

Τα «Πιγιουτίμ» τελικά, τα οποία αποτελούν καθαρά τοπική παραγωγή των εβραίων των Ιωαννίνων, ταυτίζονται με ό,τι αντίστοιχο υπάρχει και με την παραγωγή των χριστιανών κατοίκων αυτής της πόλης: Κατά τον 17^ο αιώνα αναπτύσσεται το γιαννιώτικο δίστιχο, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται και η εβραϊκή παραλλαγή. Και όλα αυτά, μέσα σε ένα ιδιαίτερο λεκτικό ιδίωμα, με την παρείσφρηση εβραϊκών, τουρκικών, κάποιων ιταλικών αλλά και αρχαϊζόντων λέξεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα «Πιγιουτίμ» προσδίδουν στην ιστορία και στον πολιτισμό αυτής της

πόλης ιδιαίτερη αξία, καθ' ό,τι συνιστούν καθεαυτά κειμήλια γλωσσικού και λαογραφικού θησαυρού.

Για την ιδιαιτερότητα αυτής της γλώσσας, παραθέτουμε κάποιες στροφές του ποιήματος της Εσθήρ, το οποίο απαγγελλόταν από ειδικά οργανωμένο και μεταμφιεσμένο θεατρικό θίασο στους δρόμους των εβραϊκών συνοικιών της πόλης των Ιωαννίνων:

*Κίνα γλώσσα νὰ μιλήγης, θαμάσματα νὰ μολογήγης,
κοιμημένους νὰ ζυπνήγης, μὲ κρασί νὰ τσοὺς μεθύγης.
Φῶτε, πιέτε, και μεθάτε, τὸν Θεὸ μὴν λησμονᾶτε,
τὴ λευτεριά του μολογᾶτε, καὶ πολὺ χαροκοπᾶτε.
Ὅρφανοὺς μὴν (ἀ)λησμονᾶτε, καὶ μεράδια προβοδᾶτε,
πλούσιους καὶ φτωχοὺς καλυᾶτε, ὅλοι τὸν Θεὸ παινᾶτε.*

... ..

*Ἡ Ἐσθὲρ ἡ τιμημένη, καὶ στὸ μόσκο ναθρεμμένη,
δὲ λέει ποῦθεν εἶναι γεννημένη, γιατί ἔναι παραγγελημένη.
Ὅντας βῆκε τὸ φερμάνι τοῦ Ἄμαν τοῦ ντουσιμάνη,
ἔστειλε τὸν Ἄθρχ νὰ πάη, γιὰ νὰ κάμη να ντιρμάνι.
Τὸν Μορδεχαί πάει νὰ ρωτήση, και μὲ ροῦχα νὰ τὸν ντύση,
δὲν τὰ δέχτη μὲ τὴν κρίσι, μόν' τὸ Γισραὲλ νὰ γλώση⁴¹.*

Προς τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μεγάλο μέρος οικογενειών των Ιωαννίνων μεταναστεύουν προς την Αμερική. Ανάμεσα σε αυτές οι περισσότερες είναι εβραϊκές. Στα 1906, οι Γιαννώτες εβραίοι ιδρύουν στη Νέα Υόρκη τη Συναγωγή τους, τη λεγόμενη «Kehila Kedosha Janina». Στις επόμενες δεκαετίες, πολλά μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας μεταναστεύουν προς την Αθήνα. Η πολυπληθής πλέον Κοινότητα των τριών χιλιάδων πεντακοσίων μελών του προηγούμενου αιώνα, μειώνεται σταδιακά στις δύο χιλιάδες, εμφανίζοντας μια σημαντική πτώση πληθυσμού, κυμαινόμενου σε ποσοστό περίπου 30%.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μπορεί η Ισραηλιτική Κοινότητα να κοιτά ακόμη προς την Ανατολή, μπορεί να ιδρύονται σιωνιστικοί σύλλογοι, αλλά πλέον οι συζητήσεις γίνονται «περί αφομοιωτισμού ή μη». Ένας αέρας δυτικού εκσυγχρονισμού φυσάει πλέον εντός αυτής. Στα 1904, ιδρύεται στα Ιωάννινα η σχολή της Alliance Israélite, παράρτημα της Alliance Israélite Universelle του Παρισιού, ενώ παύουν φαινομενικά να λειτουργούν οι παραδοσιακές θρησκευτικές σχολές διδασκαλίας του «Ταλμούδ Τορά».

Η Alliance έχει ως επίσημη γλώσσα τη γαλλική, και το κύριο πρόγραμμά της εντοπίζεται στην εβραϊκή γλώσσα και παιδεία. Από τη Σχολή δεν απουσιάζουν τα μαθήματα της ελληνικής και της τουρκικής γλώσσας (έως την απελευθέρωση του 1913), με βασικό όμως προσανατολισμό τις δυτικές τέχνες και επιστήμες. Επιπρόσθετα, οι

Ισραηλίτες συνεχίζουν να φοιτούν στην περιώνυμη Ζωσιμαία Σχολή, η οποία διαθέτει ένα ευρύτερο κύρος σε όλη τη βορειοδυτική Ελλάδα, αλλά και στην Εμπορική Σχολή της πόλης.

Στην Alliance Israélite διδάσκουν προσωπικότητες της πόλης, αλλά και φημισμένοι διδάσκαλοι του εξωτερικού. Αναδεικνύονται εκεί μορφές, όπως ο περισπούδαστος Γιωσέφ Ελιγιά, μαθητής της Σχολής και μετέπειτα δάσκαλος αυτής. Ο Ιωσήφ Ηλίας, ή Γιωσέφ Ελιγιά, υπήρξε ακριβώς αυτή η προσωπικότητα που πέτυχε να συνθέσει και να φέρει στον κολοφώνα την παιδεία της Alliance.

Ο Γιωσέφ Ελιγιά, μέσω της Alliance Israélite, προσέγγισε τον εβραϊκό πολιτισμό αλλά και τον ευρωπαϊκό, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στη γαλλική κουλτούρα. Έχοντας ως αφετηρία την Alliance, δόθηκε σε αυτόν η δυνατότητα να μελετήσει τα κλασσικά εβραϊκά κείμενα της προαιώνιας πατρίδας, όπως επίσης τα κείμενα πολλών εβραίων στοχαστών και ποιητών της μεσαιωνικής και μεταμεσαιωνικής Ευρώπης. Επίσης, μέσω της γαλλικής του παιδείας, προσέγγισε τους «καταραμένους» γάλλους ποιητές, από τους οποίους επηρεάστηκε στην ποίησή του. Στις αρχές της διδασκαλικής του καριέρας εντάχθηκε στο προοδευτικό περιβάλλον των διανοουμένων και των σοσιαλιστών της πόλης των Ιωαννίνων, κατά τη δεκαετία του 1920.

Αλλά, ο Γιωσέφ Ελιγιά, λόγω των σοσιαλιστικών του ιδεών (βλ. ποίημα «Ο Εργάτης»), των αντιμιλιταριστικών του διαθέσεων (βλ. το ποίημα «Η μπότα»), της κριτικής προς την τρέχουσα ιδεολογία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων (βλ. το ποίημα «Οι Φαρισαίοι») κ.ο.κ., έμελε να υποστεί διώξεις, φυλακίσεις, και τελικά απόλυση από τη Σχολή στην οποία δίδασκε. Ενδιάμεσος σταθμός του, ολιγόμηνος, το Αργυρόκαστρο. Καταφεύγει τέλος στην Αθήνα, όπου συνεχίζει την έρευνά του στην Εθνική Βιβλιοθήκη, την εντρυφήσή του στα εβραϊκά μελετήματα, και την ενασχόληση του με τη λογοτεχνία και την ποίηση. Σήμερα, ο Γιωσέφ Ελιγιά θεωρείται δίκαια ως ένας από τους μεγαλύτερους σύγχρονους ελληνοεβραίους διανοούμενους¹².

Παρ' όλες τις εκσυγχρονιστικές τάσεις που άρχισε να δείχνει η Κοινότητα, κυρίως με τη λειτουργία της Alliance, δεν κατάφερε να αποδεχθεί, ούτε κατά το ελάχιστο, κάποιους προοδευτικούς διανοούμενους, παραμένοντας η ίδια προσκολλημένη στη συντηρητική ιδεολογία κάποιων παραδοσιακών προσωπικοτήτων, όπως εκείνης του πανίσχυρου εμπόρου και ηγετικού στελέχου της, α Σαμπεθάι Καμπιλή¹³.

Τα αποτελέσματα ήταν τραγικά: Ασπαζόμενη η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, στο σύνολό της, μια συντηρητική ιδεολογία, επέπρωτο να δει εκτοπισμένο το 96% του τοπικού πληθυσμού της: «Οι γερμανοί τους πρόφτασαν εκεί δίβουλους και φοβισμένους, δεμένους γύρω

στην Κοινότητά τους. Και τους πήραν όλους...», γράφει ο Δημήτρης Χατζής στο έργο του «Τό τέλος της μικρής μας πόλης»¹⁴.

Στις 25 Μαρτίου του 1944, μέρα Σαμπάθ, μέρα της Ελληνικής Επανάστασης, η χιλιόχρονη -ίσως και πλέον- Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, συγκεντρωνόταν από τον γερμανικό στρατό μέσα στο Κάστρο της πόλης και παραλίμνια, στην πλατεία Μαβίλη 1870 άτομα...

Φορτώθηκαν σε ενενήντα επτά γερμανικά φορτηγά...

Από αυτούς, επέστρεψαν στα Γιάννενα μόνο εκατόν εξήντα πέντε...

Σήμερα η Κοινότητα αριθμεί μόνο σαράντα πέντε μέλη. Οι εβραϊκές συνοικίες ζουν μόνον μέσα στην ιστορία, εκφράζοντας την τραγικότητα της απουσίας τους... Ζουν στις αναμνήσεις των μεγαλύτερων, αυτών που θυμούνται με νοσταλγία κι αγάπη τα πρόσωπα που χάθηκαν..., τους φίλους τους, τους γείτονες, τους συμμαθητές, τους έρωτες, τους συναγωνιστές, τους ανδρείους...

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, υπενθυμίζει, με τη χιλιετή σχεδόν ιστορία της, την ιστορία και τον πολιτισμό της ίδιας της πόλης των Ιωαννίνων.

NOTES

¹ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', Αθήναι 1856, σ. 306.

² Ο.π., σ. 310.

³ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχεϊόν», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Τόμ. 15, Ιωάννινα 1940, σ. 29.

⁴ Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεϊόν: Εμπορική Αλληλογραφία των ετών 1723 -1727», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Τόμ. 11, Ιωάννινα 1936, σσ. 261 – 275.

⁵ Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, 1990, σσ. 71 – 78, όπου και λεπτομερείς πληροφορίες για τις δύο αυτές Συναγωγές.

⁶ Rae Dalven, ό.π., σσ. 22 – 25.

⁷ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Τόμ. Β', σ. 252.

⁸ Βασιλείου Πυρσινέλλα, «Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών», *Ηπειρωτική Εστία*, Τόμ. 8, Ιωάννινα 1959, Ανάτυπο, σσ. 67, 70 – 74.

⁹ Ιωσήφ Μ. Μάτσα, «Γιαννιώτικα Εβραϊκά Τραγούδια», *Ηπειρωτική Εστία*, Τόμ. 2, Ιωάννινα 1953, Ανάτυπο, σσ. 21 – 22, όπου και το επιτιτλούμενο ρομανιώτικο «Το τραγούδι του Πουρίμ»‡ σε αυτή τη μελέτη παρατίθενται 16 ελληνοεβραϊκά τραγούδια.

¹⁰ Benjamin Schwarz, Apostolos Athanasakis, “The Greek-Jewish songs of Ioannina”, *Modern Greek Studies Yearbook*, Volume 3, University of Minnesota, 1987, σσ. 228, 230, όπου και «Το τραγούδι του Πουρίμ» που τραγουδιέται από τους «Τσιτσιλιάνους», δηλ. τους εβραίους τους καταγόμενους από τη Σικελία.

¹¹ Ιωσήφ Μ. Μάτσα, «Γιαννιώτικα Εβραϊκά Τραγούδια», ό.π., σσ. 21, 22. Αντίστροφα, το τραγούδι των «Τσιτσιλιάνων», Benjamin Schwarz, Apostolos

Athanasakis, “The Greek-Jewish songs of Ioannina”, ό.π., σ.228, αρχίζει ως εξής: «Κίνα γλφσσα νά μιλήγης, θιάματα νά μολογήγης, Τσιτσιλιάνους νά ξυπνήγης, με κρασώ νά τσοὺς μεθύγης».

¹² Για την προσωπικότητα και το έργο του Γιωσέφ Ελιγιά, βλ. Ε. Κουρμαντζή, *Γιωσέφ Ελιγιά: Πρωτοπόρος διανοούμενος των Ιωαννίνων στη δεκαετία του '20*, Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1993, και της ίδιας, *Γιωσέφ Ελιγιά: Αλλιανιστής και πρωτοπόρος*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002.

¹³ Για το γενικότερο «ιδεολογικό» κλίμα που επικρατεί στην προπολεμική Ισραηλτική Κοινότητα των Ιωαννίνων, βλ. Ε. Κουρμαντζή, “Josef Eliya and Sabbethai Kabili: Ideological Problems in Ioannina’s Pre-war Jewish Community”, *The Jewish Communities of Southeastern Europe*, Ed. by I. K. Hassiotis, Thessaloniki 1997.

¹⁴ Δ. Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Πλειάς, Αθήνα 1960.

BIBLIOGRAPHY

- Αραβαντινός 1856:** Αραβαντινός, Π. Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι.
- Dalven 1990:** Dalven, R. The Jews of Ioannina, Αθήνα.
- Κουρμαντζή 1993:** Κουρμαντζή, Ε. Γιωσέφ Ελιγιά: Πρωτοπόρος διανοούμενος των Ιωαννίνων στη δεκαετία του '20, Ιωάννινα.
- Κουρμαντζή 1997:** Κουρμαντζή, Ε. Josef Eliya and Sabbethai Kabili: Ideological Problems in Ioannina’s Pre-war Jewish Community. – In: *The Jewish Communities of Southeastern Europe*. Thessaloniki.
- Κουρμαντζή 2002:** Κουρμαντζή, Ε. Γιωσέφ Ελιγιά: Αλλιανιστής και πρωτοπόρος, Ιωάννινα.
- Μάτσας 1953:** Μάτσας, Ι. Γιαννιώτικα Εβραϊκά Τραγούδια. – Στο: *Ηπειρωτική Εστία*, Τόμ. 2, Ιωάννινα.
- Μέρτζιος 1940:** Μέρτζιος, Κ. Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον, Στο: *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Τόμ. 15, Ιωάννινα.
- Πυρσινέλλας 1959:** Πυρσινέλλα, Β. Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών, Στο: *Ηπειρωτική Εστία*, Τόμ. 8, Ιωάννινα.
- Schwarz 1987:** Schwarz, B., Athanasakis, A. The Greek-Jewish Songs of Ioannina. – In: *Modern Greek Studies Yearbook*. Vol. 3. Minnesota.
- Χατζής 1960:** Χατζής, Δ. Το τέλος της μικρής μας πόλης, Αθήνα.